

תִּמְא

כתב עת לחקר יהדות תימן ותרבותה

העורך

יוסף יובל טובי

[כא]

האגודה לטיפוח חברה ותרבות

נתניה * תשפ"ג

מועצת המערכת

פרופ' נחם אילן, מכללת חמדת הדרום
דר' יגאל בן-שלום, מכון אדלר
פרופ' מאיר בראשר, האוניברסיטה העברית
פרופ' ירון הראל, אוניברסיטת בראילן

חברי המערכת

דר' אריאל מלאכי, אוניברסיטת בראילן
דר' יהודה עמיר, אוניברסיטת בראילן

כתב העת יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט, מנהל התרבות

על העטיפה:

"יש עדיין כמה שיירות העוברות בין החורבות העלובות של נמל מוכ'א"
(10 תמונה, Salvatore Aponte, *La Vita Segreta Dell'Arabia Felice*, Milano 1936)

כל הזכויות שמורות

כתובת המערכת וההנהלה:

תימא, האגודה לטיפוח חברה ותרבות
כיכר העצמאות 11, ת"ד 1515, נתניה 4211501
טלפון: 09-833-1325; פקס: 09-861-4712
<http://www.teman.org.il>
hatemanim@gmail.com

הכתובת למשלוח מאמרים וספרים לביקורת:

פרופ' יוסף יובל טובי, החוג לספרות עברית והשוואתית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
דוא"ל: yoseftobi@gmail.com

נדפס בדפוס א. שטרן, ירושלים תשפ"ג

מסת"ב 6-4-92995-965-978

תוכן העניינים

7	נמל מוכ'א והקהילה היהודית המקומית בשנות השלושים במאה הי"ח	יוסף יובל טובי
26	לתולדות 'שרח אלחבור' בעקבות כתבים תימניים לא ידועים מלפני גלות מְוָזַע	מיכאל גרשיגרשוני
55	הצדיק בין מטפורה לבין משל שיח מבעים בפרשת 'תולדות' במדרש הגדול	גלעד שפירא
79	מדרשי תימן: בין פרשנות לחינוך	אליעזר שלוסברג
109	התנצחות בין צמחים ובשמים בשירת יהודי תימן	זהר עמר
141	מי אומר 'כהנים' לכהנים לפני ברכת כהנים? (שינוי שיטת פסיקת הלכה בתימן)	רצון ערוסי
148	אמנון שלומי-אכלופי חריגות מן המטבע שטבעו חכמים בברכות בתכלאל 'עץ חיים' למהרי"ץ ופתרון	
166	'בא"י למדני חקיך' לפני הקריאה ב'מנורת המאור' בקרב יהודי תימן: אמירת פסוק או ספק ברכה לבטלה/ ברכה שאינה צריכה	אורי צור
187	בעל המתנהג כלפי אשתו באלימות הגורמת למאיסתה בו: עיון בפסק דין של הרב יוסף קאפח	דוד קאפח
214	'מפי רב ולא מפי כתב': מסורות קדומות או שיבושים חדשים	אדם בן-נון
228	מרחב אחד ושחקנים שונים: שדים ובני אדם בכפיפה אחת בסיפורי העם התימניים	יעקב שריג
244	מברכה צפירה ועד חנה אהרוני: כוכבות הזמר והריקוד יוצאות תימן בתקופת היישוב ובראשית ימי המדינה	יוסף יובל טובי
258	לשון נופל על לשון כמגביר מצלול בשירת טוביה סולמי	בת-ציון ימיני

277	השתלבותם והתאקלמותם של בני הדור השני לעליות יהודי תימן בישראל	איריס גמליאל-מדהלה
291	'לתחייה רוחנית וחברתית להגנת זכויות ולמיזוג גלויות' פעילות כתב העת 'אפיקים' וקבוצת מייסדיו בשנתיים הראשונות לקיום הביטאון	עדי יפת פוקס
333	'מגילת ברכה' לדוד בן-גוריון לרגל הגיעו לגבורות	תעודה יוסף יובל טובי
341	דר' יוסף בן שמעון טובי: חוקר 'מדרש הגדול'	לזכרו
349	שלושה שירים: שבוי; אבי ואמי; אדם ? !	שירה רחל ארזני
354	יוסף עמרני, ירמיהו: רומן היסטורי מחיי הנביא ירמיהו ונבואותיו	ספרים: א. ביקורות יהודה עמיר
356	אמנון מעבי ונורית קורן, שקופים זקופים: סיפור קליטתם של עולי תימן 1881–1954 בארץ-ישראל ובמדינת ישראל	יהודה עמיר
358	Ori Shachmon, <i>Tēmōnit: The Jewish Varieties of Yemeni Arabic</i>	יוסף יובל טובי
		ב. סיקורות יוסף יובל טובי
	1. ספרות מחקר: Kerstin Hünefeld, <i>Dhimma im Kontext des zaiditischen Jemen, Imam Yahyā Ḥamīd al-Dīn (1869–1948). die Juden: Jüdinnen von Sanaa und die Aushandlung islamrechtlich legitimierter Regierungs-führung</i> ; הניה רוטנברג ודינה רוגינסקי (עורכות), שרה לויתנאי: חיים של יצירה; גלעד שפירא, מדרש הגדול: פואטיקה כסמן זהות; 2. ספרות יפה: שרית גרדוול, ספרי תמה תמימה; אסתר קאפח, ילדת ביכורים; עינת קאפח, בסוף יום; 3. ספרי משפחה וזכרונות: שושנה שובי, לך נכספה נפשי שלום לוי-קראני, "מגולה לגאולה": מצפון	

תימן לארץ הקודש; רקמה תימנית: משפחת היזמי מתימן
 ועד היום; משה כהן, מביד'א שבתים לגן העדן בארץ
 ישראל; דני בר-מעוז, הקיסר התימני: ישראל קיסר – סיפור
 חיים; דוד חוברי, משפחה בראי תקופה: תולדות משפחת
 חיים בן סעיד קאפח בין השנים 1933–1949; אסנת לוי, תיק
 תנעמייה חטופה; יהודה חשאי, אפשר גם אחרת; מרדכי
 יצהרי, ספר תולדות האדם: תימן – ארץ ישראל; 4. כתבי
 עת: אדם בן-נח (עורך), תהודה 40: אסופת מאמרים לכבוד
 פרופ' יהודה ניני ז"ל; תהודה 41–תהודה 42: אסופת
 מאמרים לכבוד הרב שלום יצחק הלוי זצ"ל.

359

367

vii

רשימת המחברים

תקצירים באנגלית

יוסף יובל טובי

מברכה צפירה ועד חנה אהרונים: כוכבות הזמר והריקוד יוצאות תימן בתקופת היישוב ובראשית ימי המדינה¹

א. מבוא

אחת התוצאות המרשימות של עליית יהודי תימן לארץ ישראל, החל בתרמ"ב (1882) היתה התמורה המעמיקה שחלה במעמד הנשים התימניות בחברה החדשה. העניין כבר נידון לא מעט, כגון בספרות הזכרונות המגוונת של נשים שעלו מתימן, כגון ספרה של אורה טרי (2002) וספריה של נעמי אחימור (תשע"ג; 2016), ואף בספרות מדעית, כגון ספרם של יונה קאפח וז'ל ודני בר-מעוז ייכל"א (תש"ף), ובכמה מאמרים בקובץ 'בתימן' (סרי תשנ"ד). עוד ראויים לציון בהקשר זה ספריהם של בן-ציון צנעני ובני גמליאלי על אמותיהם נשות החיל.²

הבסיס לתמורות במעמד האשה התימנייה עם העלייה ארצה היו התמורות בתנאים החברתיים והכלכליים ממה שהיה מקובל בתימן לעומת אלו שעולי תימן נקלעו אליהם בחייהם החדשים. בעוד שבתימן שרר הכלל 'כל כבודה בת מלך פנימה' ואת רחשי לבה – העגומים בדרך כלל – השמיעה לעצמה בשירה במהלך עבודות הבית המוטלות עליה או במפגשים של נשים בלבד (שמחות ואבל), הרי בארץ ישראל היתה זו דווקא האשה שהשתלבה יותר מהר בחיים החדשים שתנאיהם היו יותר נוחים לה מאשר בתימן, לעומת הגבר שחל פיחות במעמדו. העולה התימנייה, שלצורך פרנסת המשפחה יצאה מביתה ושימשה עוזרת בית במשפחות ותיקות ומבוססות, הטמיעה יותר מהר מבעלה את ערכי החברה החדשה בארץ ישראל, אף שלעיתים עובדה זו יצרה מתח בינה לבינו.

כל האמור לעיל יש בו כדי להסביר את העובדה, שבתקופת היישוב שלפני קום המדינה ובשנים הראשונות לאחר מכן, הדמויות שצמחו מקרב עולי תימן ונקלטו בתרבות הפנאי הארץ-ישראלית בזמר ובריקוד היו דווקא מן המגזר הנשי. אמנם

¹ המאמר מבוסס על הרצאה שנישאה בכנס שנערך בכ"ב אדר תשפ"ג (15.3.2023) לציון יום האישה לזכר הזמרת אהובה עוזרי (תש"ח-תשע"ו/1948–2016).

² צנעני תשע"א; גמליאלי תשפ"ג.

השירה והמוזיקה של יהודי תימן שמשכו את תשומת לבם של חוקרים בארץ ישראל ובאירופה (אברהם צבי אידלזון ווילהלם באכר) היו של המגזר הגברי,³ אבל לא צמחו בתקופה זו זמרים ורקדנים מקרב המגזר הגברי שפעלו בחברה הכללית. אמנם, שינוי משמעותי בעניין זה חל בשנות השישים במאה העשרים, וזו מגמה הנמשכת עד ימינו, מתרבים יותר ויותר הזמרים הגברים מקרב העדה התימנית המבצעים את שירת תימן במקורה, למן שלמה מוקעה ושלום צברי ז"ל ואהרן עמרם ייבדל"א,⁴ ועד ציון גולן ואמיתי אריכא.

להלן נדון אפוא בתופעה המופלאה של השתלבות זמרות ורקדניות תימניות בתרבות הארץ-ישראלית, ואף יותר מכך נעשו כוכבות – 'דיוות' בלשון לעז – חלק אינטגרלי של תרבות הפנאי בתקופה זו, כשהן 'משעבדות' לצורך זו את מיטב המשוררים והמלחינים, ודי לנו את נזכיר את שמותיהם של נתן אלתרמן ומשה וילנסקי. אף היו מהן שנתעצבו כדמויות לאומיות, וראה לכך שלשתיים מהן – כפי שנראה להלן – אף הוענק פרס ישראל.

ב. ברכה צפירה

ילידת כפר השילוח תר"ע (1910), בתו של הרב יוסף צפירה, שעלה ארצה בתרמ"ז (1887). אִמָּה נפטרה בלידתה ומשנתיימה מאביה בהיותה בת שלוש שנים, גדלה בבית יתומים ונתגלגלה ממשפחה אומנות אחת לאחרת מעדות שונות, עד שנקלטה בכפר הנוער על שם מאיר שפיה בתרפ"ד (1924), שם כבר התבלטה בכשרון הזמרה שלה. הנרייטה סולד, שביקרה במוסד זה, התרשמה מכשרונותיה הדרמטיות ושלחה אותה ללמוד ררמה בתל אביב. במהלך חייה אלו, נקלטה אפוא ברכה צפירה היטב בתרבות הארץ-ישראלית המתגבשת ובתרפ"ו (1926), בהיותה בת שש עשרה שנים בלבד, הצטרפה כזמרת לתיאטרון הארץ-ישראלי, שם פגשה את האמרגן משה ואלין שארגן בעבודה סדרת קונצרטים. בהיותה בתל אביב התגוררה בשכונת 'כרם התימנים', שם התחברה מחדש לשרשיה התימניים, שהוטמעו אחר כך ביצירתם של מלחינים יוצאי אירופה שאתם פעלה (פאול בן-חיים, עדן פרטוש ומרק לברי), כיסודות מוזיקליים אותנטיים ושרשיים. ביוזמתו של אביגדור המאירי, מייסד התיאטרון הסטירי 'הקומקום', שאליו הצטרפה

³ ראו, למשל, אידלזון תרס"ט; 1914; תרפ"א; אידלזון וטורטשינר תרצ"א; באכר תרע"א.

⁴ ראו טובי תשס"ו.

כזמרת, נשלחה צפירה לברלין להשתלם במוזיקה. בברלין נתוודעה אל המלחין נחום נרדי, שהלחין בעבורה שירים רבים שבהשפעתה היו בהם יסודות מזרחיים מן הזמר והליטורגיה של עדות ישראל. שניהם הופיעו במשותף בסדרת קונצרטים רבים באירופה, בארה"ב, בארץ ישראל ובמצרים, באופן שצפירה קנתה לעצמה מעמד של כוכבת-על. לאחר זמן אף נישאה לו, אף הם התגרשו לאחר שמונה שנים. צפירה הרבתה לשיר משירי חיים נחמן ביאליק שהותאמו להם לחנים מזרחיים. בתרצ"ה (1935) החלה להתבלט כדמות לאומית, כאשר הופיעה בפתיחת המכביה השנייה, ובשנה שלאחריה בפתיחת השידורים העבריים, כאשר שרה את השיר 'אלהים אשאלה יוצר מאורים' ליוסף בן ישראל בנעימתו התימנית המקורית. היה זה ככל הנראה ביצוע פומבי ראשון של שיר תימני בנעימתו המקורית. על תרומתה החשובה למודעות של הישוב בארץ ישראל למוזיקה של קהילות ישראל במזרח כותב י' הירשברג:⁵

פועלה של ברכה צפירה מתגלה במלוא חשיבותו הקונוטאטיבית של רפרטואר רחב ממורשת עדות המזרח וזירזה את דינאמיקת השינוי ההדרגתי.

בדומה לכך כותבים מ' ברוד ופ' גרדנוויץ:⁶

התפתחותה של המוסיקה המודרנית הישראלית חייבת תודה גדולה לעידוד שקיבלה מהזמרת התימנית ברכה צפירה. [...] היא הדמות המקורית והחשובה ביותר בחיי המוסיקה בישראל.

אמנם ברכה צפירה הביעה אכזבה משיתוף הפעולה עם היוצרים ממוצא אירופי כלשונה ב'אחרית דבר' לפרק על תולדותיה בספרה 'קולות רבים':⁷

הנה כי כן, אף על פי ששיתפנו פעולה במישור האמנותי, לא הצלחנו ליצור שילוב של אמת לא באמנות ולא בחברה.

אך בהמשך דבריו שהובאו לעיל מסתייג י' הירשברג מדברי ברכה צפירה, שכן לדבריו, סיכום פסימי זה:

נראה כתוצאה של אכזבה על רקע אישי, אולם אין הוא מוצדק כלל לאור ניתוח היסטורי של התהליך, ראשוניותו וחלוציותו.

⁵ הירשברג תשמ"ד, עמ' 45.

⁶ ראו ויקיפדיה, ערך 'ברכה צפירה'.

⁷ צפירה, עמ' 26.

מכל מקום, חשיבות תרומתה של ברכה צפירה למוזיקה הישראלית זכתה להכרה ולהוקרה לאומית בתשכ"ו (1966), עם שהוענק לה פרס אנגל על תרומתה למחקר המוזיקלי בישראל. ברכה צפירה, חלוצת הזמר העברי, נפטרה בשנת תש"ן (1990).⁸

ג. שרה אסנת הלוי

שרה אסנת הלוי, ששמה המקורי היה צאלחה, נולדה בעדן בשנת תרע"ג (1913), ועלתה ארצה עם אמה בתרע"ז (1917) והיא בת ארבע שנים, לאחר שאביה נהרג דרך לארץ ישראל. זמן קצר לאחר שהמשפחה התיישבה בכפר סבא, מתה עליה גם אמה והיא הועברה לכפר שפיה, שם הכירה את ברכה צפירה. עם סיום לימודיה בכפר שפיה עברה להתגורר בשכונת 'כרם התימנים' בתל אביב, שם התפרנסה כתופרת וכעוזרת בית. אך מכוח הכרותה השחקן והאמרגן משה ואלין, שהוצגה לפניו בכפר שפיה בהיותה בת שנים עשרה שנים על ידי ברכה צפירה,⁹ והחלה לבקר בסטודיו שלו, שם טיפח אותה כזמרת ושחקנית, ולימים אף נשא אותה לאשה. הופעתה הראשונה על הבמה היתה בתרפ"ט (1929), בתיאטרון 'החרטום' – תאטרון מקורי לאמנות זעירה' שהקים משה ואלין, בהצגה שבה השתתפו עשרה שחקנים ושחקניות ממוצא תימני. בהצגה זו שרה שני שירים משל מרדכי זעירא, כשהיא לבושה כתימני בעל פאות. למרות הצלחתה הגדולה של ההצגה בהופעה הראשון שלה, לא היו לה הופעות נוספות של מאורעות תרפ"ט.

שרה אסנת הלוי, שהמשיכה את פעילותה האמנותית כזמרת, בלוויית בעלה האמרגן משה ואלין ערכה במחצית הראשונה של שנות השלושים שני סיבובי הופעות בערי אירופה, כגון וינה, בוקרשט וריגה. מייד לאחר מכן ערכה גם סיבוב הופעות בערי בארה"ב, כגון ניו יורק, שיקגו, פיטסבורג ובלטימור, והופיעה אף בקנדה. בכל הופעותיה זכתה לאהדת הקהל. משעמדה לפרוץ באירופה מלחמת העולם השנייה עברה לקליפורניה וניסתה כוחה כשחקנית בהוליווד, שם השתתפה בשלושה סרטים.

יש לציין, כי בניגוד לדברי ההלל שנכתבו עליה באירופה ובארה"ב, נפלגו דעות המבקרים בדבר כשרונה הזמרת, בייחוד לאחר שנפרדה מבעלה משה ואלין שהביא אותה אל עולם האמנות הבידורית וליווה אותה בכל פעילותה האמנותית.

⁸ עוד על ברכה צפירה ראו פלם 1982.

⁹ ואלין 1998, עמ' 44–45.

לצד הביקורות החיוביות, ואלין ואחרים הביעו זלזול בכשרונותיה המוזיקליים. כך אליעזר לובראני, לאחר ששיבח את "הענף הישראלי העולה מתימן [ש]אוצרות [תרבות] גלומים בו", כתב ש"שרה אסנת הלוי עדיין לא מצאה את תיקונה". שרה אסנת הלוי שבה בשנת תש"ז (1947) שבה ארצה, אך לאחר זמן קצר חזרה לארה"ב והמשיכה את פעילותה האמנותית כזמרת. בז' חשוון תשל"ו (12.10.1975) הלכה לעולמה בניו יורק.¹⁰

ד. שרה לויתנאי

נולדה בירושלים תר"ע (1910), להורים שעלו מתימן בסוף המאה הי"ט. עברה עם משפחתה ליפו, אך במלחמת העולם הראשונה גורשה משפחתה יחד עם בני היישוב היהודי שם על ידי התורכים למחנה פליטים בכפר סבא. משנספו כל בני משפחתה נשלחה לבית יתומות בצפת ומשם עברה לכפר שפיה. לאחר מכן למדה גננות במכללת לווינסקי לחינוך ועבדה כגננת בשכונת שפירא בתל אביב והתגוררה בבית הסופר יהודה בורלא, שבשנת תרצ"ד (1934) יצא לאור ספרו על נערה תימנייה ושמה נעמה. כגננת בעלת כישרון מוזיקלי חיברה והלחינה שירי ילדים ושירי משחק לילדים, שנטמעו בתרבות הישראלית המתגבשת באותם ימים. בהקשר זה ראוי לציין את אוסף שיריה ולחניה – 'שאו זמרה', שיצא לאור על ידי אבנר בהט, מן החוקרים החשובים ביותר שעסקו בזמר התימני.¹¹ הספר כולל מאה ושבע עשרה שירים, רובם פסוקי מקרא ושירי משוררים בני המאה העשרים, כגון חיים נחמן ביאליק אנדה עמיר ורפאל ספורטה, ומשוררי ספרד ותימן, ומיעוטם פרי עטה של שרה לויתנאי, שהולחנו להם נגינות על ידה.¹²

שרה לויתנאי אף למדה משחק בסטודיו של צבי פרידלנד אך לא הצליחה להתקבל לאחד משני התיאטראות הממוסדים בתל אביב: 'הבימה' ו'האהל'. לימים סיפרה: "הדבר הכאיב לי מאוד וחשתי כי נדחיתי רק בגלל היותי מזרחית בעלת מבטא מזרחי".¹³

¹⁰ הדברים האמורים לעיל על שרה אסנת הלוי מבוססים בעיקר על הערך 'שרה אסנת הלוי' באתר 'זמרת', <https://www.zemereshet.co.il>. נצפה ביום (16.5.2023).

¹¹ ראו, למשל, בהט ובהטירצון תשס"ו.

¹² לויתנאי תשע"ב.

¹³ רוזמן 1991, ערך 'לויתנאי, שרה', עמ' 87. השוו את אכזבתה של ברכה צפירה משיתוף הפעולה עם היוצרים יוצאי אירופה, לעיל, סמוך להערה 7.

בתרצ"ה (1935) נישאה לישראל תנאי שעלה מאירופה ולימים כיהן בתפקיד המנכ"ל הארגוני של הסתדרות המורים. במקביל לעבודתה כגננת החלה את צעדיה הראשונים במחול ככותבת וכבמאית של טקסים ומסכתות בנושאים מקראיים בעבור קיבוצים ומושבים, כגון 'שיר השירים' בקיבוץ רמת הכובש ו'מגילת רות' ו'בראשית' בקיבוץ משמר השרון. בתש"ט (1949) שבה אל המסורת התימנית, כאשר החלה להדריך נערים ונערות ממוצא תימני במשחק ובמחול. מתוך קבוצה זו צמח תיאטרון 'ענבל' בתש"י (1950) שהופיע במושבים, קיבוצים ובמושבים אחרים מטעם המרכז לתרבות של ההסתדרות¹⁴. בעקבות הופעתה בכנס מחולות העם בדליה בתשי"ד (1954), זכתה להקמה לתמיכת 'קרן נורמן' (לימים 'קרן התרבות אמריקה-ישראל'. התגובות ללהקה היו מעורבות ורבים זלזלו בה וראו בה 'פולקלור מזרחי'. למרות זאת, 'ענבל' נבחרה לייצג את ישראל בעולם ובשנים תשי"ז-תשי"ט (1957-1959) יצאה לסיבובי הופעות בצפון אמריקה ובאירופה. שרה לויתנאי ניהלה את 'ענבל' במשך ארבעים שנה וזכתה עמה להצלחה רבה בארץ ובעולם. יצירות המחול שילבו מוטיבים מקראיים, יהודיים-מסורתיים וחלוציים, כולל מוטיבים מעדות ישראל השונות ובראשן יהדות תימן, בשיתוף פעולה פורה עם עובדיה טוביה, המנהל המוזיקלי ומלחין הבית של הלהקה. שרה לויתנאי זכתה לפרסים והוקרות רבים: פרס אנגל ליצירת מוזיקה מקורית (תשט"ז/1956); פרס ע"ש יוסף אהרנוביץ מטעם ההסתדרות הכללית (תשי"ז/1957); פרס מילוא על בימוי 'אחותי כלה' ופועלה הכללי באמנות התיאטרון (תש"ל/1970); פרס משה הלוי לאמנות הבמה (תשמ"ד/1984); פרס ההסתדרות למוזיקה ומחול ע"ש יהודה שרת (תשמ"ו/1986); פרס רוזנבלום לאמנויות הבמה למפעל חיים (תש"ס/2000); ומעל לכל – פרס ישראל למחול (תשל"ג/1973). בתשמ"ח (1988) הוכתרה שרה לויתנאי בתואר יקירת העיר תל אביב-יפו ובתשכ"ד (2014) הנפיק השירות הבולאי בול מיוחד לזכרה במסגרת הסדרה 'נשים פורצות דרך'. רבות נכתב עליה בחייה ולאחר פטירתה בשנת תשס"ה (2005), כולל כמה ספרים.¹⁵

¹⁴ לפירוט מאה ושתיים היצירות ויוצריהן בתיאטרון המחול 'ענבל' בשנים 1950-1998 ראו בהט רצון תשנ"ט, עמ' 165-169.

¹⁵ מנור תשס"ב; טולידאנו 2005; רוטנברג ורוגינסקי 2015; גולן [2018].

ה. רחל נדב (נדאף)

נולדה בעדן בתרע"ב (1912), במהלך מסע העלייה של הוריה מקהילת אב שבדרום תימן, שעם הגיעם ארצה התיישבו בנחליאל הסמוכה לחדרה. בתרצ"ג (1933) הקימה רינה ניקובה, ילידת סנט פטרבורג וחלוצת הבלט הקלסי בארץ ישראל, את 'להקת הבלט התימני'. רחל נדב הצטרפה אליה ובמהרה נעשתה 'הפרימה בלרינה הישראלית הראשונה'. המחול של להקה זו שילב בלט קלסי וצעדים תימניים שהיו מכוונים להביע אווירה תנ"כית מקורית, בהתאם לאופן שבו נתפשה יהדות תימן באותה תקופה, כמייצגת נאמנה של תרבות ישראל בימי המקרא, ובהתאם ליצירות של המחולות: 'אליעזר ורבקה', 'רות ונעמי', 'בני הנביאים' על שמואל הנביא ושואל המלך, ועוד. בתרצ"ה (1935) יצאה הלהקה לפריז בהזמנתו של הברון מוריס דה-רוטשילד ומשם המשיכה למסע הופעות באירופה, כשהיא קוצרת הצלחה גדולה. בראשית שנות הארבעים הקימה רחל להקת מחול משלה, 'להקת רחל נדב', שהמשיכה למעשה את המגמה של רינה ניקובה – שילוב בין בלט קלסי לבין מחול תימני, באופן שמ'פרימה בלרינה' הפכה להיות גם יוצרת מקורית בתחום המחול. גם המחולות שהעלתה להקה זו היו בנושאים תנ"כיים, כגון 'רועת הצאן', 'מרים' ומחזור 'שיר השירים' שכלל לא רק ריקודים המבוססים על פסוקים מן המגילה המקראית – 'שחורה אני ונאווה' ו'אני ישנה ולבי ער', אלא גם ריקוד המבוסס על השירה העממית של הנשים היהודיות בתימן – 'חביבי מחבוב', שכידוע היתה כולה בערבית-יהודית. דומה שבמחולות אלה העלתה רחל נדב לראשונה לתודעת החוקרים את עצם קיומה של שירת נשים בתימן, נושא שהמחקר התעלם ממנו, בניגוד לעיסוק המרובה יחסית בשירת הגברים. רק בשנות החמישים והשישים נתנו דעתם על כך חוקרים שונים, כש"ד גויטיין שהשווה את שירת האשה במקרא לשירת הנשים בתימן,¹⁶ כאדית גרוזן-קיוי שכתבה על מבנם הטונאלי והצורני של שיריהן של נשות תימן.¹⁷ בתש"ד (1944) השתתפה 'להקת רחל נדב' בריקודי עם תימניים בכנס המחולות הראשון שנערך ביוזמתה ובניהולה של גורית קדמן בקיבוץ דליה.¹⁸ שיתוף הפעולה בין רחל נדב לבין שרה לויתנאי הביא לגיבוש הרפרטואר של הריקוד הישראלי, כפי שהראה צבי פרידהבר ודן

¹⁶ גויטיין תשט"ז/י"ז.

¹⁷ גרוזן-קיוי תשכ"ח.

¹⁸ על תרומתה של גורית קדמן להפצת הריקוד התימני בישראל ראו פרידהבר 1989.

במאמריהם על הריקוד התימני.¹⁹ בתשט"ז (1956) יצאה למסע הופעות בארה"ב, ומשקיבלה מלגת לימודים ממרתה גרהם, מחלוצות הריקוד המודרני, נשארה שם עד שנת תשכ"א (1961). מששבה ארצה פעלה בקרב עולים מהודו והקימה להקה המבוססת על מחול הודי. הלכה לעולמה בשנת תשס"ג (2003).²⁰

ו. אסתר גמליאלית

אף אסתר גמליאלית נולדה במהלך מסע העלייה של הוריה ארצה, במצרים תרס"ט (1919), ובהיותה בת שנה התיישבו בכרם התימנים. בתרצ"ו (1936) הצטרפה אף היא ללהקה של רינה ניקובה, כזמרת, ולאחר מכן לתיאטרון הסטירי 'המטאטא'. אסתר היתה זמרת פופולרית מאוד בשנות השלושים והארבעים בשיריה שהביעו היטב את רוח היישוב בתקופה שלקראת הקמת המדינה, שירים שכתבו מיטב המשוררים כנתן אלתרמן והלחינו מיטב המלחינים כמשה וילנסקי ונחום נרדי. בתרצ"ט (1939) נישאה לאיש 'השומר' אביגדור יוסיפון. זכרה של אסתר נשמר בתודעה הישראלית פחות מכל הזמרות התימניות האחרות, משום שלאחר כמה שנים מאז נישואיה פרשה מן הבמה ואת מקומה תפשה שושנה דמארי, שאף שרה כמה מלהיטיה, כגון 'הטנדר נוסע' ו'שני שושנים'. עליה כתב עודד אבישר את השיר הנוסטלגי-הנוגה 'אל נא תגידי שלום', שהולחן על ידי נחום נרדי ובוצע על ידי אחייניתה הזמרת עדנה גורן. אסתר גמליאלית הלכה לעולמה בשנת (2012).

ז. שושנה דמארי

ילדת הכפר בשאר שליד העיר ד'מאר במרכז תימן, תרפ"ג (1923). בתרפ"ד (1924), והיא כבת שנה וחצי, עלתה ארצה עם משפחתה, שהתיישבה בשכונה התימנים 'שיבת ציון' בראשון לציון. בילדותה ליוותה את אמה שהיתה זמרת ומקוננת באירועי שמחה ואבל של הקהילה התימנית. באמצע שנות השלושים הצטרפה כשחקנית וזמרת ללהקת התיאטרון המזרחית 'שולמית' בניהולו של שלמה בשמי, וכעבור שנים ספורות, בת"ש (1940), אף נישאה לו. שושנה החלה לשיר בתוכניות שונות ב'קול ירושלים' המנדטורי ובתרצ"ח (1938) הופיעה ברדיו

¹⁹ פרידהבר תשנ"ב/ג; תשנ"ח; בהטרצון תשנ"ט; רונן תשנ"ט.

²⁰ על תרומתה של רחל נדב לקליטת הצעד התימני בריקודי העם הישראליים ראו פרידהבר תשנ"ט.

לראשונה כסולנית בשירי המשורר ר' שלום שבזי, כגון 'אם ננעלו דלתי נדיבים'. למעשה, היתה הזמרת המזוהה ביותר עם המקורות התימניים, בין היתר גם בהשתתפותה בתשט"ז (1956) כדמות ראשית בסרט 'באין מולדת' בבימויו של נורי חביב, סרט המתאר את עליית משפחתה ארצה, וכן בכך שהקפידה לבטא את האותיות הגרוניות חית ועין כראוי. שושנה גם הרבתה להופיע באירועים של יוצאי תימן במדינת ישראל ולבצע שירים שביטאו את מצבם של עולי תימן, כגון 'אני זכריה בן עזרא', 'בכרמי תימן' ו'מרים בת ניסים', שהלחין וילנסקי למילותיהם של אלתרמן, יעקב אורלנד ויחיאל מוהר.²¹ אך מצד אחר, היתה שושנה הזמרת המזוהה ביותר – לא רק מבין הזמרות התימניות – עם המאבק של היישוב היהודי על הקמת המדינה ועל הגנתה לאחר מכן. כך שרה בתש"ג (1943) מעל בימת התיאטרון המוזיקלי 'לי לה לו' את השיר 'כלניות', שכתב אלתרמן והלחין וילנסקי, שיר המחאה נגד חיילי הצבא הבריטי שחבשו לראשם כומתות אדומות. כך גם הופיעה במחנות המעצר בקפריסין בפני המעפילים שגורשו על ידי הבריטי בשיר המרגש 'הביתה' ואף בשירים באידיש. במלחמת העצמאות הופיעה בפני החיילים בשירים שהביעו את רגשותיהם בשדה הקרב, כגון 'הקרב האחרון', 'בת שבע' ו'היו זמנים'. שיר אחר שכתב חיים חפר, 'באב אלנאד', שיר נוגה על התוצאות הטרגיות של הקרבות בשער הגיא במלחמת העצמאות, שנעשה מעין המנון לאומי, בוצע לראשונה על ידי שושנה דמארי, אף כי לאחר מכן נתפרסם יותר ביצועה של יפה ירקוני. לא נעדר מקומה גם במלחמת סיני (תשט"ז/1956), בשיר 'מול הר סיני'.

שושנה דמארי שמרה כל השנים על סגנון לבוש אקזוטי מיוחד ואישי שהיה חלק מן הקסם שלה בהופעותיה. בשנות השישים והשבעים הרבתה להופיע במיטב האולמות בארצות הברית ובאירופה והשתתפה בפסטיבלים רבים בעולם. בשנות חייה האחרונות הרבתה לצייר בכשרון רב. שושנה זכתה להוקרות רבות בחייה ולאחר פטירתה בתשס"ו (2006). בתשמ"ח (1988) זכתה בפרס ישראל בתחום הזמר העברי ובתשנ"ז (1997) הוכתרה בתואר דוקטור כבוד מטעם מכון וייצמן. בשבוע לאחר פטירתה, בכ"ד שבט תשס"ו (22.6.2006), נערך בכנסת מושב מיוחד להעלאת זכרה. להלן דברים שנשא יושב ראש הכנסת ראובן ריבלין במושב זה:

²¹ על עולי תימן בזמר הישראלי (מאה וחמישים וחמישה שירים) ראו אלמגור תשס"ט.

רבותי חברי הכנסת, בשבוע שעבר נפטרה הזמרת שושנה דמארי. קולה החם והנפלא שבוקע ממקלטי הרדיו, פניה הטובות הניבטות אלינו מעל מרקעי הטלוויזיה, שיריה מתנגנים בכל מקום. דמות תוססת כזאת, מלאת חיים ולהט לא מתיישבת עם המוות. הורינו הכירו את שושנה דמארי, הזמיר מתימן, כילדים וכנערים. אנחנו התרגלנו לשמוע את הקול העמוק, הרווח, מילדותנו. גדלנו עם שיריה, פיזמנו אותם כבוגרים. שושנה דמארי עטפה את הזמר העברי במעטה של אהבה. אנחנו אהבנו אותה כי הבנו כל מלה בשיריה. התרפקנו עליה, כי היא היתה לנו "ארץ אהבתנו", ארץ-ישראל האמיתית. היא דיברה אלינו בקול ענק, מתנגן מהלב. מכאן ההזדהות הגדולה של העם עם הזמרת האהובה עליו. היא היתה מלכה. הגברת הראשונה של הזמר העברי, בהחלט אפשר לומר, סמל לאומי. שושנה דמארי לא היתה רק מבצעת. היא שימשה מקור השראה למשוררים אשר ששו לכתוב עבורה. עם מותה נשרה אבן חן של הזמר העברי. השירה שלה היתה שירתו של עם חי וקיים. שירה של שורשים. שירת השירות. למעלה מ-60 שנה ליוותה אותנו שושנה דמארי בשיריה. היא היתה אתנו בימי שמחה ובשעות אשור. היא ליוותה את ימי המלחמה והתוגה שלנו. שירתה היא אשנב שדרכו ניתן להציץ ולעקוב אחרי ההשפעות והתמורות שחלו בחברה הישראלית לכל אורך הדרך.

שושנה דמארי ליוותה את מאבק היישוב לעצמאות מימי טנדר הנוטרים שסבב בין היישובים הנצורים. אבני השיר שלה פזורות במלחמת השחרור, מול הר-סיני, מיוזג הגלויות ומלחמת יום הכיפורים. היא היתה "כיתה אלמונית" ו"הורה ממטרה", "מגדלור" ו"אור" ועד ל"עלה נישא ברוח". שובל ארוך של היסטוריה מזומרת. תמיד תמיד היה הקול הנכון במקום הנכון. ואנחנו הלכנו שבי אחריה. בתקופה שבה מתחילות הכלניות האדומות, האדמוניות, לצבוע את ההרים והגיאיות, עצמה שושנה דמארי את עיניה. בשבוע שעבר היא פסקה ללוות אותנו ואנחנו היינו מלוויה. יהי זכרה ברוך ותהא נשמתה צרורה בצרור החיים.

שמה של שושנה דמארי הונצח גם בשמות רחובות בכמה ערים ובתשס"ט (2009) הנפיק דואר ישראל בול מיוחד לזכרה. סיפור חייה הונצח בסרט 'המלכה שושנה' בתשפ"א (2021) ובמחזמר 'אור' שהועלה בתיאטרון העברי. נסיף עוד, כי ב'פסטיבל ימי זמר', החגיגה השנתית הגדולה של הזמר העברי בחולון, חול המועד הפסח תשפ"ג (2023), הוקדשו מופעי מחווה לרגל "מלאת 100 שנה להולדתם של שושנה דמארי, מלכת הזמר העברי וכלת פרס ישראל המזוהה יותר מכל זמרת אחרת

אחרת עם דור הפלמ"ח והקמת המדינה, והמשורר נתן יונתן, מהמשוררים הגדולים והאהובים שלנו ששיריו הפכו נכסי צאן ברזל של התרבות הישראלית".

ח. חנה אהרוני

חנה אהרוני נולדה בשנת תרצ"ג (1933) באסמרה שבאריתריאה, לשם היגרו הוריה מעדן שבדרום תימן. עלתה ארצה עם הוריה בתרצ"ד (1934), שהתיישבו בכרם התימנים. בילדותה סייעה לאביה שהיה מוכר ירקות בשוק הכרמל הסמוך. נחום נרדי, שגילה את קולה המיוחד בתש"ג (1943), והיא בת עשר בלבד, החל לטפח אותה וצירף אותה לצדו ברדיו ובקונצרטים. לאחר הקונצרט הראשון שלה בתש"ו (1946), הרבתה חנה אהרוני להופיע בקונצרטים משלה. בתש"ח (1948) הצטרפה לתיאטרון 'לי לה לה' בניהולו של משה ואלין ושרה להיטים שנכתבו במיוחד בעבורה על ידי נתן אלתרמן ויעקב אורלנד והולחנו על ידי משה וילנסקי. את שירותה הצבאי עשתה בלהקת אילן – צוות הווי של חטיבת גולני, שם נתגלה כשרונה המיוחד לשיר בארבע אוקטבות. בתשט"ז (1956) החלה להופיע בקונצרטים מיוחדים, בצרפת ובמדינות אחרות באירופה וכן בארה"ב ובמכסיקו. משנישאה לאמרן הישראלי חיים טישמן בארה"ב, השתקעה שם וזכתה להצלחה בינלאומית. היא הרבתה להופיע עם גדולי השדרנים והזמרים, כגון אד סאליבן ופול אנקה. הקליטה תקליטים רבים שזכו לתפוצה רבה ביותר, עד חצי מיליון עותקים. אף החלה לשיר ולנהל תכניות בספרדית שהופצו ברחבי אמריקה

הלטינית. בתשמ"א (1981) זכתה בברזיל במדליית 'זמרת החוץ הטובה ביותר של השנה'. חנה אהרוני, שבשנות השמונים צמצמה את פעילותה המוסיקלית, מתגוררת עד היום בארה"ב ואף שהיא מבקרת לעתים בישראל, שמה רופף למדי בתודעה הישראלית ואף אינו נקשר אל מורשת יהודי תימן.

ט. סיכום

זמרות וזמרים ממוצא תימני רבים אחרים ידועים כמובן גם מעשרות השנים האחרונות מהם זכו לפרסום גדול, כגון עפרה חזה שביצוע השיר 'אם ננעלו' לר' שלום שבזי זכה לפרסום גדול בעולם וכגון שני הזמרים שהוענק להם פרס ישראל בתחום הזמר העברי שנה אחר שנה – אביהו מדינה (תשפ"ב) ודקלון (תשפ"ג). ההבדל בין הזמרים והזמרות הללו לבין הדמויות שעסקנו בהן לעיל הוא בכך, שבעוד אלו נחשבו נכסי צאן ברזל של תרבות עם ישראל המתחדשת בארצו, הרי הזמרים והזמרות האחרים נצבעו בצבע של 'זמר מזרחי' מגזרי. הדבר נובע מכך, שהשסע העדתי התחזק דווקא בשנים שלאחר קום המדינה, לעומת שותפות הגורל שאפיינה את היישוב היהודי בתקופה שקדמה לכך. עוד יצוין, שהקשר בין הזמרות והרקדניות שפעלו לפני קום המדינה לבין קהילת יוצאי תימן נתרופף בצורה זו או אחרת, אם בשל התייתמותן וחינוכן בכפר הנוער 'מאיר שפיה' (ברכה צפירה ושרה לוריתנאי) ואם משום שנישאו לגברים יוצאי אירופה (ברכה צפירה, שרה לוריתנאי, אסתר גמליאלית, שושנה דמארי וחנה אהרוני). כולן היו קשורות לאליטה של אנשי התרבות בתקופת היישוב ולאחר קום המדינה ומוצבות במרכז הממסד התרבותי. מכוחם של כל הגורמים הללו, הוכרו כדמויות לאומיות והונצחו במורשת ישראל החדשה בדרכים שונות: שמות רחובות, בולים, ספרי מחקר, סרטים ועוד.

ביבליוגרפיה

נעמי אחימור, ילדה טובה, ילדה רעה. תל אביב	אחימור תשע"ג
--, אהבת הדסה. ישראל	אחימור 2016
אברהם צבי אידלזון, 'יהודי תימן וזמירותיהם עם לוחות טעמים להנגינות. לוח ארץ ישראל יד, עמ' 101–154	אידלזון תרס"ט
Abraham Z. Idelsohn, <i>Gesänge der jemenischen Juden</i> . Leipzig	אידלזון 1914

- אידלזון תרפ"ה --, יהודי תימן, שירתם ומנגינתם. רשומות א, עמ' 3–69
אידלזון וטורטשינר
- תרצ"א -- ונפתלי הרץ טורטשינר, שירי תימן. סינסינטי
אלמגור תשס"ט דן אלמגור, שושנת תימן: בניית תימן בזמנ העברי. [תל אביב]
באכר תרע"א בנימין זאב באכר, שירי תימן. בודאפשט
בהט ובהטרצון תשס"ו אבנר בהט ונעמי בהטרצון, יענו בקול שירים [ספר+הקלטת
שמע]: שירי הדיואן של יהודי מרכז תימן. ירושלים
בהטרצון תשנ"ט נעמי בהטרצון, ברגל יחפה: מסורת יהודי תימן במחול בישראל.
תל אביב
- בורלא תרצ"ד יהודה בורלא, נעמה, או, בנסתר ובנגלה: רומן. תל אביב
גולן 2018 אבירמה גולן, שרה לוי תנאי (הישראליות). תל אביב
גויטיין תשט"ז/י"ז שלמה דב גויטיין, שירת האשה במקרא. מולד יד, לוב' 100, עמ'
544–529
- גמליאלי תשפ"ג בני גמליאלי, נערה ושמה תְּרַנְנָה. רחובות
גְּרַדְנֵוִיץ וברוד תשי"ד פטר גְּרַדְנֵוִיץ ומכס ברוד, המוזיקה בישראל מימות קדם עד ימינו
אלה. ירושלים
- גרזון-קיוי תשכ"ח אדית גרזון-קיוי, שיריהן של נשות תימן: מבנם הטונאלי והצורני.
החינוך המוסיקלי יג, עמ' 52–58.
הירשברג תשמ"ד יהואש הירשברג, ברכה צפירה ותהליך השינוי במוזיקה בישראל.
פעמים 19, עמ' 29–46
- ואלין 1989 משה ואלין, ימים של חול וכוכבים: אימפרסריו עברי בארצנו
הקטנטונת. תל אביב
- טובי תשס"ו יוסף טובי, אהרן עמרם: נעים זמירות ישראל. תימא ט, עמ' 7–16
טולידאנו 2005 גילה טולידאנו, סיפורה של להקה: שרה לוי-תנאי ותיאטרון-
מחול ענבל. תל אביב
- טרי 2002 אורה טרי, צועדת בצעד תימני: זכרונות וסיפורים. תל אביב
לוי-תנאי תשע"ב שרה לוי-תנאי, שאו זמרה. מבוא עריכה ותיווי: אבנר בהט. [תל
אביב]
- מנור תשס"ב גיורא מנור, דרכה הכוריאוגרפית של שרה לוי-תנאי. [תל אביב]
סרי תשנ"ד שלום סרי (עורך), בתיתמן: עולמה של האשה היהודיה. תל
אביב

- פלם 1982 גילה פלם, פעולתה המוסיקלית של ברכה צפירה בשנות ה־30 וה־40 בארץ ישראל. עבודת מחקר לתואר שני. האוניברסיטה העברית. ירושלים
- פרידהבר 1989 צבי פרידהבר, גורית קדמן – אם וכלה. חיפה
- פרידהבר תשנ"ב/ג --, הריקוד התימני כגורם למקוריות ריקוד־העם הישראלי. תהודה 13, עמ' 72–74
- פרידהבר תשנ"ח --, תרומתו של המחול התימני להתפתחות מחול־העם הישראלי. תהודה 18, עמ' 84–89
- צנעני תשע"א בן־ציון צנעני, סיידה, בינת: חייה הסוערים של פורצת דרך. [רחובות]
- צפירה 1978 ברכה צפירה, קולות רבים: אוסף לחנים משל עדות המזרח בישראל ולחנים משל פלחים ובדואים בישראל עם דברי הסבר. גבעתיים-רמת גן
- קאפח ובר־מעוז תש"ף יונה קאפח ודני בר־מעוז, חיים ללא ילדות בקהילת יהודי תימן 1882–1948. רחובות
- רוזמן תשנ"ב יעל רוזמן ואחרים, נשים בישראל: לקסיקון. תל אביב
- רוטנברג ורוגינסקי הניה רוטנברג ודינה רוגינסקי (עורכות), שרה לוי תנאי: חיים של יצירה. תל אביב
- רונן תשנ"ט דן רונן, יסודות ממסורת יהודי תימן בריקודי העם הישראליים. בתוך: בהט־רצון תשנ"ט